

AUGUSTİNUS'UN PERSPEKTİFİNDEN KENDİNİ VE TANRI'YI BİLME MESELESİ

M. Taha TUNÇ*

ÖZ

Aziz Augustinus'un Confessiones'deki (İtirafkar) Hıristiyanlık serüveninin, kendini ve Tanrı'yı bilmeye dair içerimleri bulunur. Bu bakımdan Augustinus, çağdaş sosyal bilim ve felsefe pratiğinde sıklıkla kullanılan kendilik kavramının gelişiminde önemli bir yer edinir. Antik Yunan felsefe mirasını Hıristiyanlığın Tanrı anlayışıyla beslemekle kalmaz, aynı zamanda antik Yunan'ın aksine hem insani hem ilahi düzen için temele aklı değil istenci koyar. Bu yüzden Augustinus'ta kendini bilme önce istencin dolayımından geçmelidir. Yani ruhun kuvvetlerinden olan kavrayış (intelligentia), diğer bir kuvvete, yani istence (voluntas) bağlıdır. Ruhun üçüncü kuvveti olan hafıza (memoria) ise insanın hem kendini hem Tanrı'yı aramaya yöneldiği yer olacaktır. Peki bu durumda kendini ve Tanrı'yı bilmek nasıl mümkün olabilir? Burada kendilik ile Tanrı birbiriyle nasıl ilişkilendirir?

Anahtar Sözcükler: bilme, kendilik, başkalık, Tanrı, istenç

THE PROBLEM OF KNOWING THE SELF AND GOD FROM AUGUSTINE'S PERSPECTIVE

ABSTRACT

Saint Augustine's adventure into Christianity in his Confessiones (Confessions) has certain philosophical implications concerning the problem of knowing the self and God. In this sense, Augustine has a significant position in the development of the concept of the self which is frequently used in the contemporary practices of social science and philosophy. He does not just maintain ancient Greek philosophical heritage with a Christian conception of God, but also, unlike Greeks, does not put reason on the basis for both the human order and the divine order but will. Thus, the problem of knowing the self, first, should engage with the problem of willing. That is to say that intelligentia (understanding), one of the forces of the soul, is attached to another force, i.e., voluntas (will). The third and last force of the soul, memoria (memory) is the place where one would head for searching both oneself and God. Then how can it be possible to know oneself and God? How do the self and God relate to each other?

Keywords: knowledge, the self, alterity, God, will

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Ankara/Türkiye, E-posta: tahatuncm@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1803-0107

Makalenin geliş tarihi: 13.01.2023
Makalenin kabul tarihi: 28.03.2023

Submission Date: 13 January 2023
Approval Date: 28 March 2023

1. Giriş¹

Hippolu Augustinus'un, veya diğer adıyla Aziz Augustinus'un (MS 354-430) *Confessiones*'i (*İtirafnar*) kendini ve Tanrı'yı bilme sorununa çözüm aramak için okunabilir. Kimi yorumcular tarafından Augustinus'a atfedilen "kendilik"² kavramı çağdaş sosyal bilim ve felsefe pratiğinde önemli bir yer edinir. Augustinus çağdaş filozofların sürekli olarak yeniden yorumladığı, hatta temellük ettiği Hıristiyan filozoflardan birisidir. Tıpkı hafıza ve zaman kavramları gibi kendilik ve Tanrı kavrayışı da bu okumaların birer parçasını teşkil eder. Augustinus antik Yunan felsefe mirasını Hıristiyanlığın Tanrı anlayışıyla beslemekle kalmaz, aynı zamanda antik Yunan filozoflarının aksine hem insani hem ilahi düzen için temele sadece akli değil istenci³ de koyar; akıl ise istenci takip ederek tamamlayıcı bir işlev görür.⁴ Bu yüzden Augustinus'ta kendini bilme sorunu, Delphoi ilkesi olarak bildiğimiz *gnothi seauton*'a ("kendini tanı/bil") dolaysızca bağlanan sadece epistemolojik bir süreç değildir; tanıma ve bilme önce istencin dolayımından geçmelidir. Yani Augustinus'a göre ruhun kuvvetlerinden olan kavrayış (*intelligentia*), diğer bir kuvvete, istence (*voluntas*) bağlıdır. Ruhun üçüncü kuvveti olan hafıza (*memoria*) ise insanın hem kendini hem Tanrı'yı aramaya yöneldiği yeti olacaktır.⁵ Bu metnin sonunda görüleceği gibi, zihin, bilme ve sevmeye (*mens, notitia et amor*) arasındaki ilişki, yani zihnin kendini bilmesi için öncelikle sevmesi gerekliliği bu sistemde önemli bir yer edinir. Burada kendilik ile Tanrı, kendinin bilinmesi ile Tanrı'nın bilinmesi birbiriyle nasıl ilişkilendirir? Augustinus kendilik kavramına paganlıktan Hıristiyanlığa geçiş serüvenindeki içsel yolculuk anlatısıyla önemli bir katkıda bulunurken, aynı zamanda kendini ve Tanrı'yı bilme sorununu istenç ve hafıza bakımından gündeme getirmiş olur. Augustinus'un kendi dönüşümünde etkili olan "kendilik" kavramı çağdaş felsefenin merkezi tartışmalarında kendisini gösterir.

¹ Makalenin yazılmasına vesile olan hocam Selami Varlık'a çok teşekkür ederim. Ayrıca eleştirel katkılarından ötürü dergi hakemlerine de müteşekkirim.

² Metin boyunca İng. *the self*, Fr. *le soi*, Alm. *das Selbst*'i "kendilik" olarak (dönüşlülük zamiri olunca "kendi" olarak) tercüme etsem de aynı kavram "benlik" olarak da çevriliyor. Ayrıca İng. *entity*'ye "antite" ve *ipseity*'ye yine "kendilik" denebilir. Şahıs zamiri de olan İng. *I*, Fr. *je*, Alm. *Ich* ve Lat. *ego* "ben" şeklinde, *selfhood* ise "şahsiyet" olarak Türkçeye çevrilebilir.

³ Lat. *voluntas*, Fr. *volonté*, İng. *will* sözcüğü "irade, isteme, istenç", hatta "istek" olarak çevrilebilir. Biz burada tutarlılık olması açısından "istenç"i tercih ettik, ama uygun olduğu zaman "isteme" olarak da kullandık.

⁴ Augustinus'ta aklın insan yetileri arasındaki yerine bir örnek için bkz. *İstencin Özgür Tercih Üzerine*, çeviren. Metin Topuz, İstanbul: Say, 2015, II.6., 62-63.

⁵ Frances A. Yates, *Hafıza Sanatı*, çeviren. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis, 2020, 61.

Çağdaş filozoflardan Martin Heidegger'e göre, ilk olarak, her *Dasein* bir kendilik olarak anlaşılabilir; bu açıdan genç Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ı kendiliği keşfetme süreci olarak okunabilir.⁶ Bu bakımdan Heidegger kendilik (*Selbst*) ile "ben" (*Ich*) arasında bir ayırım yapar: Kendiliğin "otantik olan" yani sahici kendilik (*eigenliche Selbst*) ve "otantik olmayan" yani sıradan kendilik (*Man-Selbst*) olmak üzere iki varoluş kipi bulunur.⁷ Ayrıca, ikinci olarak, *Varlık ve Zaman* haricinde Heidegger, özdeşlik ilkesindeki "kendilik" sorununu şöyle ortaya koyar: "'A, A'dır.' Ne duyuyoruz? Bu ilke, '-dır'ı kullanarak bize her varlığın varolmaklığını, yani varlığın bizzat kendisiyle aynı olduğunu anlatır. Özdeşlik ilkesi varlıkların Varolmaklığından bahseder."⁸ Heidegger özdeşlik ilkesinin varlık ile onun Varolmaklığını birleştiren ilke olduğunun altını çizmekle beraber varlık ile varlığın Varolmaklığını ayırmış olur. Benzer şekilde kendinin ayırımına varılması da "ben" yani edimlerin öznesi ile "kendilik" yani edimlerin öznesi olan benin bilinci arasındaki mesafeyi açar. Bazı köklerini Augustinus'un Hıristiyanlık deneyiminde bulacağımız kendinin ve Tanrı'nın bilinmesi meselesi de kendilik sorununa bağlı olarak gelişen bir felsefi sorun olarak karşımıza çıkar.

Felsefe tarihinde bu sorun farklı şekillerde gündeme gelmiş, çağdaş felsefenin farklı isimleri de aynı sorunla meşgul olmuştur. Kendini ve Tanrı'yı bilme meselesinin ilk kısmını oluşturan kendini bilme, Fransız filozof Gaston Bachelard'ın ben ile kendilik arasındaki yarılmayı anlatan şu ifadesinde karşılık bulur: "Düşündüğümü söylüyorum, o halde söylediğim şeyi düşünmüyorum - olduğumu söylediğim şey değilim- tam olarak ne düşüncemi ne de söyleyimi icra ediyorum."⁹ Benzer şekilde Bachelard "kendi kendimin sahtesiyim" derken bir "başkası" haline gelen ben" söz konusudur.¹⁰ Kendilik ile ben arasına konan mesafe, başkanın ve başkılığın düşünülmesinin önünü açar çünkü, tıpkı Heidegger'in yukarıda işaret etmiş olduğu gibi, özdeşliğin öncesinde bulunan bir ayırım söz konusudur. Bunun çeşitli yankılarını psikanaliz ve sosyoloji

⁶ Bkz. Jesus Adrian Escudero, "Heidegger on Selfhood", *American International Journal of Contemporary Research* 4, no 2 (2014): 6; Abraham Mansbach, "Heidegger on the Self, Authenticity and Inauthenticity", *Iyyun, The Jerusalem Philosophical Quarterly*, 40 (1991): 65.

⁷ Escudero, "Heidegger on Selfhood", 7 ve 10.

⁸ Martin Heidegger, *Identity and Difference*, çeviren. Joan Stambaugh, New York: Harper & Row, 1969, 26. Burada "özdeşlik" olarak karşılamayı uygun bulduğumuz İng. *identity*, Fr. *identité* kavramı yeri geldiğinde "kimlik" olarak çevrilebilir. Zira İngilizce ve Fransızca da olmayan ayırım Türkçede bulunur: 1. terimin mantıksal-matematiksel kullanımı ("özdeşlik"), 2. terimin siyasal, toplumsal ve gündelik kullanımı ("kimlik").

⁹ Gaston Bachelard, *Uygulamalı Akılcılık*, çeviren. Emine Sarıkartal, İstanbul: İthaki, 2009, 106.

¹⁰ Bachelard, *Uygulamalı Akılcılık*, 106, vurgu benim.

literatüründe görmek mümkün.¹¹ Felsefi açıdan ise Augustinus'un Hıristiyanlığa geçişinde günahını Tanrı'ya ve başkalarına olduğu kadar kendine de itiraf eden öznesi, müteakip sayfalarda tartışacağımız bir tür "içerideki başkası"nı yani kendiliği ortaya koymaktadır. Sorunun kendilikle ilgili kısmı bu şekilde formüle edilebilir.

Peki itiraf pratiği insanın kendine yolculuğu olarak ele alınırsa, insan kendine aşkın bir varlık olarak Tanrı'yı nasıl keşfeder? Kadiri mutlak olan Tanrı, ontolojik açıdan her şeyin yaratıcısı olduğundan, yarattığı şeyin bünyesinde yani bir "içeri"de mantıksal olarak bulunmaması gerekir. Bu durumda Augustinus'un dışarıya değil içsellikle doğru evrilen kendini bilme süreci nasıl olup da Tanrı'yı bilmeye dönüşebilir? Varsayılan bu sıra seyredilseydi önce kendinin, ardından da Tanrı'nın bilinmesi gerekirdi ki ardından da Tanrı'nın var olduğuna inanılsın. Fakat Augustinus bu soruna farklı bir çözüm bularak ilerleyecektir zira Tanrı'yı dışarıda aramanın doğru olmadığına inanır. Augustinus'un bu çözümüne gidebilmek için öncelikle bilme sorununun içsellikle nasıl ilişkilendiğine bakmak gerekir.

2. İçsellik ve Bilme Sorunu

2.1. Bilmenin İçselliği

17. yüzyılda René Descartes'ın öncüsü olacağı modern epistemolojinin arka planında duyu bilgisinden şüphe edilmesi kadar Augustinus'un başlangıca koyduğu birinci şahıs bakış açısı yer alır.¹² Dolayısıyla Descartes kendi epistemolojisini ontolojik Tanrı kanıtlamasıyla temellendirirken Batı

¹¹ Kavramın çağdaş psikanaliz ve sosyolojideki ana hatlarını vermeden geçmeyelim. Psikanalist Heinz Kohut, narsist kişilik bozukluğunun ele alınmasında psikanalizin güdü kuramının yetersizliğini göstererek bir "kendilik psikolojisi"nin gerekliliğinin altını çizer (*The Restoration of the Self*, Şikago: University of Chicago, 2011, 69). Kohut'un eleştirdiği Freudçu psikanaliz, güdüler karşısında etkisiz bir fail konumunda olan "ben" (*ego*) ile kendilik arasında ayırım yapmadığı için kendiliğe pay bırakmaz (Karen Horney, *Self-Analysis*, New York: W. W. Norton Company, 1994, 23.). Sosyolojide ise George Herbert Mead, bireyin toplumsal deneyimini psikolojik açıdan ele alan davranışçı görüşlere karşın, kendilik kavramını devreye sokarak onu fizyolojik organizmadan ayırır (*Zihin, Benlik, Toplum*, çeviren. Yeşim Erdem, Ankara: Heretik, 2017, 45, 165, 167.). Benzer şekilde Erving Goffman kendilik/benlik kavramıyla etkileşim sosyolojisine katkı yapar. Goffman için benliğin başkalarına gösterilme biçimi, yani "benliğin sunumu" gündelik etkileşimlerde önemli bir rol oynar: Benlik, "verilen izlenim" (kabaca, sözlü iletişim) ile "yayılan izlenim" (bilgi veren çeşitli eylemler) aracılığıyla, ilki için "aldatma", ikincisi için ise "rol yapma" biçimlerini barındırır (*Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, çeviren. Barış Cezar, İstanbul: Metis, 2014, 16, vurgu yazara ait).

¹² Bunun en güzel örneklerinden birini Augustinus şurada verir: *İstencin Özgür Tercihi Üzerine*.

felsefesinin önemli sorularından birine de canlılık kazandırır. Charles Taylor Descartes ile Augustinus'ta bulabileceğimiz bu birinci şahıs bakış açısını "radikal dönüşlülüğün içe dönüklüğü" olarak adlandırırken bilme sürecinin içselliklerinden söz etmiş olur.¹³ Descartes dış dünyanın verilerinden şüphe ederek bu içsellığe yönelirken,¹⁴ Augustinus'a göre ise kendi içine dönerek dönüşme imkânını sağlayan şey sadece Tanrı'nın değil kendisi gibi "ölüme yazgılı olanların da huzurunda" itirafta bulunmasıdır.¹⁵ Peki kendi içe dönerek, insan kendi kendisinde bir araştırma yürüterek nasıl bir değişim imkânı bulabilir? Augustinus uzun paganlık yıllarının ardından kadiri mutlak Tanrı'yı ararken kendi içine dönmüştür; bu yüzden Augustinus'un içe dönüklüğe yönelik attığı adım aslında Tanrı'ya doğru bir adım sayılabilir. Bu açıdan sonsuz olanın sonlunun bünyesinde yer alamayacağı varsayımına karşın, Augustinus'a göre insan hakikate yani Tanrı'ya iç yolculukla ulaşabilir.¹⁶ Dolayısıyla kendini bilmenin, kendine yönelik bir bilme yolculuğuna çıkmanın da Tanrı'yı bilmeyi mümkün kılması beklenir. Augustinus'un içe dönüklük düşüncesinin epistemolojik açıdan önemi, onun kuramının dışarıdaki nesnel dünyasıyla ilgilenmeyip bizzat bilme sürecine odaklanmasından ileri gelir; öyle ki hakikat veya doğruluk dış dünyanın araştırılmasında değil insanın içsel yolculuk deneyimindedir.¹⁷ Augustinus'un bilgi kuramı bu açıdan bize Platon'ununki anımsatır.

Platon'un bilgi kuramında önemli bir yer edinen hatırlama/anımsama (*anamnesis*) Augustinus'un hafıza soruşturmasıyla birlikte düşünülmelidir. Bu yüzden Augustinus'a göre Tanrı'nın aranışı ancak içsel bir yolculukla mümkündür. Her ne kadar Platon ile Augustinus insani düzen ile ilahi düzenin kuruluşunun ilkesi olarak farklı ilkeleri vazetse de (bunun Platon için akıl,¹⁸ Augustinus için öncelikle istenç olduğu söylenebilir) bilgi kuramı açısından birbirlerine yaklaşmış olurlar. Platon da Augustinus da bilmenin ancak hatırlamak olduğunu ileri sürer. Fakat Augustinus'un özellikle *İtiraflar*'daki hafıza kuramı farklı olarak arayışını içsel yolculuğa, *İstencin Özgür Tercihi Üzerine*'nin belli kısımlarında ise dış dünyaya yöneltir.¹⁹ Bu açıdan metinler birbirini tamamlar. Augustinus *İtiraflar*'da nesnelere imgelerin, bizzat sanatların, duyguların, "tanımlanması zor kavramlar"ın, "kayıtlı izlenimler"in

¹³ Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Massachusetts: Harvard University, 1989, 131.

¹⁴ Bkz. René Descartes, *Meditasyonlar*, çeviren. İsmet Birkan, Ankara: BilgeSu, 2014, 17-23.

¹⁵ Augustinus, *İtiraflar*, çeviren. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabalcı, 2010, X.4., 295-96.

¹⁶ Taylor, *Sources of the Self*, 132, 143.

¹⁷ Taylor, *Sources of the Self*, 131-32.

¹⁸ Platon, *Timaios. Doğa Üzerine*, çeviren. Özgüç Orhan, Ankara: Fol, 2022, 51d-e, 147.

¹⁹ Bkz. Augustinus, *İstencin Özgür Tercihi Üzerine*, II. Kitap.

hafızada bulunduğunu söyler.²⁰ Dolayısıyla ileride detaylarına gideceğimiz hafıza sorununun Augustinus'un *İtiraflar*'daki arayışı açısından içsellikle ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Neticede Augustinus için Tanrı'yı kendimizde aramak, aslında onu bir tür *hatırlamaya çalışmaktır*: Onu aradığımız göre, bir zamanlar biliyorduk ama şu an unutmuş durumdayız. Augustinus Tanrı'sına şöyle seslenir: "Seni hafızamın dışında bulursam seni hatırlamıyor olurum. Seni hatırlamıyorsam peki seni nasıl bulurum?"²¹ Kendini aramak Tanrı'yı aramaktır, zira öyle ki Augustinus şunu söyler: "Hiç kimse insanı, insanın özelliklerini bilemez, kendi içindeki ruhu dışında."²² Eğer bilmek söz konusuysa bu ancak öncelikle içsellik, içe doğru yürütülen bir araştırmanın bilinmesi olacaktır. Bu içerideki ruhun bilgisi ancak kendi içsel deneyimimizi nesnemiz kılmakla mümkündür. Peki neticesinde Tanrı'ya varılacak olan içsellik anlatısında, arayan ile aranan, bir anlamda da ben ile kendilik nasıl ilişkilendirir?

336

2.2. İçerideki Başkası

Hafıza veya hatırlama meselesi Augustinus'un Platoncu yönlerine vurgu yapmamızı mümkün kılarsa da Augustinus'un çağdaş felsefi yorumları bu Platonculuğun ötesini teklif edecektir.²³ Bu bakımdan öncelikle Augustinus'un hafızadaki arayışı kendisiyle belli türde bir ilişki kurmasını gerektirir: "İşte, ya Rab, burada zorlanıyorum ve kendi varlığımı da kavramakta zorlanıyorum. Kendi kendime zorluklarla dolu, ter dökülüp emek harcanan bir toprak haline geldim. (...) Araştırma konum hatırlayan bir varlık olarak ben, zihin sahibi bir varlık olarak ben, kendimim."²⁴ Tanrı'yı bulmak, kendi üzerinde çalışmayı gerektirir. Sırf bu satırlardan dolayı bile Augustinus'u kendilik sorununun

²⁰ Augustinus, *İtiraflar*, X.17, 315-316.

²¹ Augustinus, *İtiraflar*, X.17., 316.

²² Augustinus, *İtiraflar*, X.5., 297.

²³ Augustinus, *Tanrı Devleti*'nin muhtelif yerlerinde Platon ve Platoncularla bir diyalog arayışına girer: "Platon, bilge adamı bu Tanrı'yı taklit eden, bilen ve seven; O'nun kutluluğu içinde O'nun dostluğunu kazanarak kutsanan biri olarak tarif ediyorsa, niçin öteki felsefecilerle tartışalım ki? Platonculardan başka hiçbir kimsenin bize daha yakın durmadığı ortada" (*Tanrı Devleti. Seçmeler*. Çeviren Öncel Sencerman. Ankara: BilgeSu, 2021, VIII., 67; ayrıca devamında IX. ve X. kitaplar).

²⁴ Augustinus, *İtiraflar*, X.16., 314. Douwe Draaisma da aynı alıntıdan hareket ederek bu kendini "bilmeme" sorununun hâlâ çözülmemiş olmasının altını çizer (*Bellek Metaforları. Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*, çeviren. Gürol Koca, İstanbul: Metis, 2018, 54). Aynı alıntıyı Ricoeur de aktarırken özellikle son cümledeki "ego sum, qui menimi, ego animus" ifadesinin altını çizer. Zira Ricoeur'e göre bu içsel arayış olmadan bir hafıza fenomenolojisi de mümkün olmaz (*Hafıza, Tarih, Unutuş*, çeviren. M. Emin Özcan, İstanbul: Metis, 2020, 116).

mucidi veya kâşifi olarak adlandırmak mümkün olabilir. Augustinus'un içsellik araştırmasında bir cevaptan önce insanın kendi kendine sorun teşkil etmesi bu araştırmada kendiliğin başkalıkla olan ilişkisini sorgulamamızın da önünü açar. Augustinus artık kendisine aldığı mesafeyle konuşurken önemli bir bölünme yaşar. Artık iki Augustinus var karşımızda: İlki araştırma nesnesi olarak incelenendir, ikincisi ise bizzat bu araştırmayı yürüten kişidir. Çağdaş felsefede Augustinus'un kendilik sorunu etrafında okunmasının önemli adımlarından birini oluşturur bu.

Augustinus'tan sıklıkla faydalanan Paul Ricoeur'ün *Soi-même comme un autre* (*Başkası Olarak Kendisi*) kitabı kendilik kavramının çeşitlendirilmesine önemli bir katkıda bulunur. Metinde "*soi-même*" (kendisi) kavramının özel bir kullanımı vardır. Fransızcada *soi* ile hem "aynı" hem de "kendi" anlamına gelen *même*, burada *soi-même* olarak bir araya getirildiğinde, aynılıktan ziyade kendiliği ifade eder.²⁵ Ricoeur bu ayrımı Latince'deki *ipse* ile *idem* ayrımından faydalanarak anlatır: "Bundan sonra aynılığı *idem*-özdeşlik olarak sayacağım; *ipse*-özdeşliğe atıf yaparak ise karşısına kendiliği (*ipséité*) çıkaracağım."²⁶ Ricoeur, *idem*'le değişmez olanı ifade ederken, *ipse*'yle dönüşüm geçirebilen sorumluluk öznesini anlatır.²⁷ Kendinin (*soi-même*) kendiliğinde (*ipséité*) başkasının (*autre*) başkalığını (*altérité*) bulacaktır: "başkası sıfatıyla/olarak ... kendisi" tam da bu anlama gelmektedir.²⁸ Şüphesiz yine burada da kendiyi başka, kendilikle başkalık arasındaki gerilim, ben ile kendilik arasında yapılan ayırmadan beslenir. Bu yüzden Ricoeur'e göre "başkalık insanın kimliğinde mevcut(tur)".²⁹ Ricoeur bu açıdan Augustinus'un perspektifini takip eder. İnsan kendi kendisiyle bir başkası olarak, bir başkasıymış gibi karşılaşır. Kendiliği keşfederken içerideki başkası olarak karşılaşılan kendinin mevcudiyeti, Tanrı'yı bilme yolunda vazgeçilmez bir adım olarak kendisini gösterir.

Bu içsel yolculuğun vazgeçilmez parçası olan itiraf, bize sadece Augustinus'un Tanrı düşüncesini vermez, aynı zamanda kendiliğin yerini de verir. Zira itiraf, "ben" in yaptığının itirafıdır, bu yüzden zamansal olarak eylemden sonra gelir ve burada beni inceleyen, içerideki bir başkası vardır. Eylemde bulunan ben ile anıları hatırdaki tutup anlatan aynı mıdır? Paul Ricoeur, Augustinus'un hafıza düşüncesini ele alırken "kendini anımsayan içsel insan" dan söz eder.³⁰ Fakat Ricoeur'ün de altını çizeceği gibi, burada henüz bir kendilik yoktur, ancak "kendini anımsayan içsel insan" söz konusudur. Augustinus'a göre

²⁵ Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Paris: Seuil, 1990, 11-13.

²⁶ Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, 13.

²⁷ Selami Varlık, *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*, İstanbul: Alfa, 2021, 187.

²⁸ Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, 14.

²⁹ Varlık, *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*, 188.

³⁰ Ricoeur, *Hafıza, Tarih, Unutuş*, 116.

içsel yolculuk hafıza yolculuğudur. Peki Augustinus'un bahsettiği haliyle, kendimizle uğraştıkça, kendimizi ve hafızamızı toprak gibi işledikçe Tanrı'ya ulaşabilir miyiz? Tanrı'yı unuttuysak onu bir zamanlar biliyor olmalıyız. Peki Tanrı'nın bu anısını nasıl yorumlamak gerekir? Augustinus bu gerilimi şu cümlelerinde sergiler: "Peki hafızamı aşarken seni nerede bulacağım ey hakiki İyi, ey Güvencenin Tatlı Pınarı, seni nerede bulacağım? Seni hafızamın dışında bulursam seni hatırlamıyor olurum. Seni hatırlamıyorsam peki seni nasıl bulurum?"³¹ Kendiliğin Tanrı'yla kurduğu ilişki sürekli bir ikirciklik taşıyor: İnsan, inanma (ontolojik veçhe) ile bilme (epistemolojik veçhe) arasında salınıp durur. Augustinus'un istenç felsefesi bu sorunun katmerleşmesine katkıda bulunur, zira insan kendini de Tanrı'yı da *bilmeden* önce, en başta bilmek *ister*. Bu yüzden de kendilik ile Tanrı'nın ilişkisi bilme kadar isteme ve inanma boyutuna da açılır.

338

3. Bilme İstenci

3.1. Hafıza ve İstenç: "İçsel Kendiliğin İcadı"

Augustinus'tan hareketle öznenin kendi duyumsama ve düşünmesinin farkında oluşu içsel deneyimin önemli bir parçasını oluşturur, zira herkeste olan duyumsama ve düşünme yetilerinin ben'den öte bir şeye dayanması ve onu önvarsayması gerekir.³² Yani içe doğru gidildikçe bu dışsal dayanağa, yani Tanrı'ya ulaşılabilir mi? Tanrı'yı içerinin bir boyutu olarak hafızanın derinliklerinde ararız fakat orada ne imgesi vardır ne de kendisi.³³ Durum daha ziyade Taylor'ın Augustinus için formüle ettiği gibidir: "Tanrı, kendi mevcudiyetinin (*self-presence*) içselliğinde mevcuttur."³⁴ Bu demektir ki Tanrı ancak insanın veya başka bir şeyin bünyesinde değil, sadece kendi içselliğinde bulunabilir. Bu yüzden de Augustinus "hafıza denen bu yetiyi aşmak" gerektiğinden söz eder.³⁵ Augustinus kendi içsel yolculuğunda paganlıktan Hıristiyanlığa geçerken Tanrı'dan önce kendinin bilgisini hem haizdir hem de değildir, zira eğer haiz olsaydı zaten kendinden emin olur, din değiştirmezdi. Bu içsel yolculuğun kaydının tutulduğu hafıza, bu açıdan yeniden önem kazanır ve sandığımızdan daha sorunludur. Dolayısıyla bir bakıma Platon'un *Menon*'undaki ikirciklik burada da sürmektedir: Nasıl oluyor da hem hatırlıyor/biliyor hem de hatırlamıyorum? Ya da bizzat *Menon*'un formülleştirdiği gibi:

³¹ Augustinus, *İtiraflar*, X.17., 316.

³² Augustinus'a göre insanlar için "yetiler" aynıdır ama yetilerin deneyimlenmesi farklıdır. Bkz. *İstencin Özgür Tercihi Üzerine*, II.7., 64.

³³ Yates, *Hafıza Sanatı*, 60.

³⁴ Taylor, *Sources of the Self*, 134.

³⁵ Augustinus, *İtiraflar*, X.17., 316.

Ne olduğuna dair hiçbir fikrin yoksa eğer, onu nasıl arayacaksın, Sokrates? Hiç bilmediğin bir şeyi aramaya nasıl yöneleceksin? Olur da onunla karşılaşırsan, onun bilmediğin şey olduğunu nereden bileceksin? (*Menon* 80d)³⁶

Menon aradığımız şeyi önvarsaymadan ne onu arayabileceğimizi ne de bulduğumuzda onu tanıyabileceğimizi iddia eder. Buna karşın Platon'un hafıza kuramında önemli bir yer edinen, Sokrates'in Pindaros'tan hareketle ileri sürdüğü ruhun ölümsüzlüğü fikri öğrenmenin aslında bir tür hatırlamayla gerçekleştiğini gösterir (*Menon* 81b-d). Fakat Platon'un bilgi kuramında hatırlama algı düzeyinden idrak düzeyine geçişle nitelenir: Bu yüzden Sokrates, Menon'a geometri problemini çözdürdüğünde ona kendisinde olan bilgiyi anımsatmış olur. Geometrik bir şekil (kare) vasıtasıyla duyumsanan/duyulur alandan düşünülür/akli alana geçilmiş olur.³⁷ Neticede Platon'un sorusu doğru ile yanlış ayırımında ruhun bir bilgi türünden diğerine geçişi sorusudur, hatırlama kuramını da bu bağlama oturtmak gerekir. Augustinus'un sorusu ise kendilik vasıtasıyla Tanrı'nın bilgisine nasıl erişileceğine dairdir. Bu yüzden Augustinus kendi çözümünü hafızayı aşip istenci derinleştirmekte bulur.³⁸

Augustinus'un yukarıda da aktardığımız "*kendi kendime sorun oldum*" ifadesinin açığa vurduğu "içsel kendilik" fikri Augustinus'u Platon başta olmak üzere antik Yunan felsefesinden ayıran önemli kavramlardan biridir.³⁹ Kavramı Augustinus'un "icadı" (*invention*) olarak gören Phillip Cary'ye göre, Augustinus başka metinlerden bu kavramı almamış, aksine kendisi üretmiştir. Böylelikle Augustinus'la birlikte artık hafızadan hareketle kurulan bir "şahsi içsel mekân" (*private inner space*) söz konusudur.⁴⁰ Benzer bir iddiayı Cary'nin yanı sıra Pierre Hadot da gündeme getirir: "Ruh (*âme*) demektense Augustinus şunu kesinliyor: benim (*je suis*), kendimi biliyorum, kendimi istiyorum. Bu üç edim karşılıklı olarak birbirini imler (...) Hıristiyanlığın bu ben bilincine (*conscience du moi*) varması dört yüz yıl almıştır."⁴¹ Hem Cary'nin hem Hadot'nun vurguladığı gibi, "kendilik" kavramı Augustinus'un icadı olarak anlaşılmalıdır. Platon'un hatırlamayı ruhun ölümsüzlüğüyle ilişkisi içinde devreye soktuğu yerde, Augustinus hafızayı da aşan bir ben bilincini yani kendiliği geliştirir. Böylelikle

³⁶ Platon'un *Menon*'undan yaptığım alıntılar şuradan: *Complete Works* içinde, editör John M. Cooper, çeviren G.M.A. Grube, 870-897. Cambridge: Hackett Publishing, 1997. Bu konunun gündeme geldiği başka bir yer için bkz. Taylor, *Sources of the Self*, 134.

³⁷ Monique Dixsaut, *Platon*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2003, 111.

³⁸ Augustinus, *İtiraflar*, VIII.8., 245.

³⁹ Phillip Cary, *Augustine's Invention of the Inner Self. The Legacy of a Christian Platonist*, New York: Oxford University Press, 2010, 140. Cary'nin iddiasından hareket eden şu metne de bakabilirsiniz: Vincent Carraud, *L'invention du moi*, Presses Universitaires de France, 2016. Dijital basım.

⁴⁰ Cary, *Augustine's Invention of the Inner Self*, 140.

⁴¹ Akt. Carraud, *L'invention du moi*.

Augustinus'un *İtiraflar*'ında bir zamanlar günahları işlemiş olan ben ile bu günahları yıllar geçtikten sonra hatırlayarak itiraf eden ben bilinci olan kendilik ayrılır.

Augustinus bu açıdan "beni yaratan Ona adım adım çıkarken", doğal yetisi olan hafızayı da aşacağını söyler. Artık "hafızanın ovalarına ve geniş saraylarına" gelinmiştir; ne varsa buraya "depolanmıştır".⁴² Peki her şeyin "kendisi" olmasa da "imgesinin mevcut" olduğu bu içsel mekânda Tanrı da bulunabilir mi?⁴³ Augustinus'un Tanrı'nın bilgisini edinmek için hafızada yürüttüğü sorgulama tek başına yeterli gelmez. Çünkü Tanrı hafızada aranıp bulunabilecek veya üretilebilecek bir geometrik şekil değildir. Tanrı'nın hakikati benzerlik barındırmaz.⁴⁴ Dolayısıyla Tanrı'nın imgesini de (*eidōs*) hafızada bulmak mümkün olmaz. Tanrı'yı kendimizde aramanın, aslında onu hatırlamaya çalışmak olduğunu daha önce söylemiştik. Fakat Augustinus netice itibariyle Platon'dan ayrılacak, Tanrı'yı hafızaya sığdıramayacaktır.

340

Augustinus'un hafıza kuramı, devreye soktuğu Tanrı'yı arama vesilesiyle, Platon'un hatırlama kuramından ayrılabilir. Peki Augustinus çözüme nasıl gider? Buradan bakıldığında Augustinus'un Tanrı'ya yalvarması Tanrı'nın bilinmesine yönelik arzuyu ifade eder: "Lütfen seni bileyim, ey beni Bilenim, lütfen seni, senin beni bildiğin gibi bileyim."⁴⁵ Augustinus burada bir yandan Tanrı'yı bilme arzusunu ifade ederken, aynı zamanda kendisini de en iyi bilecek olanın yine Tanrı olduğunu söyler. Dolayısıyla Tanrı'yı bilme arzusundan önce gelen bir varsayım söz konusudur: kendini en iyi Tanrı'nın bildiğine yönelik *inanç*.⁴⁶ Burada bir kırılma noktasına varmış oluruz. Başlangıçta Augustinus'un hafıza kuramı bizi hakikati hafızada aramaya çıkarsa da, insanın tanrısal bilme karşısındaki sınırlılığı sonucu, bu durum Tanrı inancına yönelik bir önvarsayımı gerektirmiştir. Bu yüzden insan Tanrı'ya inanmak için kendi içinde kanıt bulmaya çalışmaz, aksine ancak Tanrı'ya inanılması *koşuluyla* bu kanıt arayışı mümkün hale gelir. Bu yüzden itiraf pratiğiyle kendiliğin bir dökümünü vermek, ancak iman eden özne için geçerlilik kazanır. İman eden öznenin kararlılığının arayış halinde olan özneyi incelemesi kendilik açısından yeni bir boyut açar: kendilikle Tanrı arayışındaki -Augustinus için olmasa da günümüz açısından-

⁴² Augustinus, *İtiraflar*, X.8., 302-3.

⁴³ Augustinus, *İtiraflar*, X.8., 305.

⁴⁴ Augustinus, *İtiraflar*, VIII.1., 224.

⁴⁵ Augustinus, *İtiraflar*, X.1., 291.

⁴⁶ Diyalog şeklinde yazılmış olan *İstencin Özgür Tercih Üzerine*'de Augustinus ile Evodius arasındaki tartışmada Evodius, "Elbette biz insanın Tanrı tarafından mükemmel bir şekilde yaratıldığına ve mutlu bir yaşamın içine yerleştirildiğine *inaniyoruz*" der (I.11., 31). Evodius aynı yerin devamında bu fikre inanmasına rağmen henüz fikri kavrayamadığını söyler. Dolayısıyla önce inanıp sonra kavramaya çalışır.

oldukça paradoksal olan ilişki. Bu ilişki bizler için paradoksaldır çünkü Tanrı'yla epistemolojik bir arayış esnasında hafızada karşılaşılsa da hafızanın *raison d'être*'i yine Tanrı'dır. Bu yüzden Augustinus'un perspektifi önemli bir çözüm sunmaktadır: Kendini ve Tanrı'yı bilmeden önce *bilmeyi isteriz*.

3.2. Dini Çağrı ve Cevap

Augustinus'ta kendini ve Tanrı'yı bilmeyi önceleyen bu istenç/isteme boyutu nasıl belirir? Etienne Gilson, Augustinus'ta "Düşünceyi Tanrı'ya götüren yolun ilk adımı, vahyin imanla kabul edilmesi" olduğunu söyler.⁴⁷ Eğer Augustinus düşüncesinde kendini ve Tanrı'yı bilmekten bahsedeceksek, şimdiye dek bahsettiğimiz kendini ve Tanrı'yı hatırlamaya çalışan kendilik ile Gilson'un altını çizdiği dini çağrı olarak vahye iman eden kendilik arasındaki ilişkiye bakmamız gerekir. Zira Tanrı'yı bilmeden önce yapılan dini çağrıya kendiliğin cevap vermesi gerekir ki bilmeye yönelik bir istenç belirebilsin. Bu yüzden de insanın kendini ve Tanrı'sını bilmesi ancak belli bir inanma kararlılığıyla mümkün olur. Augustinus'un hafızayı aşmak gerektiğine yönelik ifadeleri, bu inanma kararlılığıyla ilişkilendirilir. Augustinus'un anlatısına göre Tanrı aslında ona bir şey söylemek istemektedir; Augustinus da Tanrı'ya "ne yapmalıyım?" diye sorarak "hafıza denen bu yetimi aşacağım" der.⁴⁸ Fakat paradoksun da farkındadır: "Seni hafızamın dışında bulursam hatırlamıyorum olurum. Seni hatırlamıyorsam peki seni nasıl bulurum?"⁴⁹ Bu epistemolojik paradoksu aşmanın yolu ise ancak ontolojik bir önkabule dayanır. Augustinus bunu şu ifadeyle bize anımsatır: "Sen benimleydin, bense seninle değildim."⁵⁰ Bu yüzden Augustinus'a göre biz (epistemolojik olarak) onunla olmasak da Tanrı evvelce (ontolojik olarak) bizimledir,⁵¹ sadece bizim onun çağrısına önce kulak, sonra da cevap vermemiz gerekir.

Augustinus'un bu deneyimini daha iyi kavramsallaştırmak için Ricoeur'ün kullandığı dini çağrıya cevap veren kendilik (*soi répondant*) ile sorumlu kendilik (*soi responsable*) kavramları kullanışlı olabilir.⁵² Augustinus'ta da dini çağrıya cevap veren "ben" (*ego*) değil, daha ziyade kendi edimlerine

⁴⁷ Etienne Gilson, *Introduction à l'étude de Saint Augustin*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1949, 31.

⁴⁸ Augustinus, *İtiraflar*, X.17, 316.

⁴⁹ Augustinus, *İtiraflar*, X.17, 316.

⁵⁰ Augustinus, *İtiraflar*, X.27, 326.

⁵¹ Augustinus bu ontolojik önceliği inanç bağlamında başka yerde de dile getirir (*İstencin Özgür Tercih Üzerine*, II.20., 101): "Yalnızca algıladığın, kavradığın veya herhangi bir şekilde bildiğin her iyi şeyin Tanrı'dan geldiğini sarsılmaz bir inançla kabul etmek zorundasın. Çünkü karşılaştığın her doğa Tanrı'dan gelir."

⁵² Varlık, *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*, 162.

zamansal ve duygusal mesafe alabilen kendiliktir. Bu kendiliğin, Ricoeur'ün altını çizdiği gibi, "en uygun olanı arama" sorumluluğu bulunur.⁵³ Burada "kendini bulmak için kendini kaybetme" deneyimine başvurulur.⁵⁴ Augustinus'un kendisini ve Tanrı'yı bulmaya yönelik arayışa girmesi için önce çağrıya kulak verip inanma yoluna girmesi gerekir.⁵⁵ Augustinus yaşadığı gerilimi şöyle aktarır: "Hiç kimse insanı, insanın özelliklerini bilemez, kendi içindeki ruhu dışında" fakat "insanda başka bir şey daha var ki, bunu kendi içindeki ruhu bile bilemez."⁵⁶ İnsanı, kendisinden daha iyi bilen Tanrı'nın bilgisi, yine onun kelamına verilecek cevapla ilişkilendirir. Peki sorumluluğun getirdiği bu cevap Augustinus'ta nasıl görünür?

Jean-Luc Marion'un Augustinus okuması Ricoeur'ün yukarıda gösterdiğimiz ayrımını derinleştirmemizi sağlayabilir. Marion, Augustinus'ta kendini bilmenin zorluğunu şöyle ifade eder: "ne kadar var olursam o düzeyde anlarım ki özümü bilmiyorum, tabiatı gereği özüm benden kaçıyor".⁵⁷ Bu yüzden tek başına hafıza ancak "kendiliğini yitirmek üzere kendi varlığını icra eder, bilir ve temellük eder."⁵⁸ Fakat kendiliğin "sonsuz mutluluk" (*beatitudo*) peşinde olması, itirafı hafızada bulunanların tek tek aktarılmasının ötesine geçirerek onu bir "cevap" olarak yorumlama imkânı verir. Bu bakımdan Augustinusçu itiraf, sıradan bir söz veya dil ediminden ibaret değildir, yapılan çağrıya verilen bir cevap teşkil eder⁵⁹ – cevabın illa dilsel olması da gerekmez, karşısında sessiz kalınması da bir cevap sayılır.⁶⁰ Bu yüzden bir "karar" verme isteğinin ifadesi olarak da anlaşılabilir. Emmanuel Falque'in yorumuna göre her ne kadar cevap, "izahtan varest"e" olmasa da "belli bir anda karar" vermeyi gerektirir.⁶¹ Augustinus kutsal kitabı alıp karşısına çıkan ilk cümleyi okuduktan sonra, karar ânını şöyle anlatır: "Daha fazla okumak istemedim, gerek de yoktu. Çünkü cümlenin sonuna geldiğim anda bir güven ışığı yayıldı yüreğime, kuşkularımın

⁵³ Varlık, *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*, 163.

⁵⁴ Varlık, *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*, 162.

⁵⁵ Bkz. aşağıda 60. dipnot.

⁵⁶ Augustinus, *İtiraflar*, X.5., 297.

⁵⁷ Jean-Luc Marion, *In The Self's Place. The Approach of Saint Augustine*, çev. Jeffrey L. Kosky, Kaliforniya: Stanford University, 2012, 309.

⁵⁸ Marion, *In The Self's Place*, 309.

⁵⁹ Augustinus bunu en iyi şu ifadeleriyle dile getirir (*İtiraflar*, VIII.12., 254): "Birden bir ses çalındı kulağıma, yandaki evden geliyordu, bir erkek ya da kız çocuğu (hangisi pek çıkaramıyorum) şarkı söylüyordu sanki ve sık sık şöyle tekrarlıyordu: 'Al oku, al oku.'" Augustinus bunu bir çağrı olarak yorumlar (*İtiraflar*, VIII.12., 254): "Başka açıklaması yoktu bunun, düpedüz tanrısal bir emirdi, Kutsal Kitabı açmam ve gözüme ilk çarpan yeri okumam isteniyordu."

⁶⁰ Marion, *In The Self's Place*, 308.

⁶¹ Emmanuel Falque, *God, The Flesh and Other. From Irenaeus to Duns Scotus*, çev. Christian Hackett, Illinois: Northwestern University Press, 2015, 36.

yarattığı tüm karanlıklar dağılıp gitti sanki.”⁶² Augustinus’un vermiş olduğu karar da her şeyden önce itirafı barındırır: (kendini ve Tanrı’yı) hem bildiğinin hem bilmediğinin itirafını.⁶³ Kendini ve Tanrı’yı bilme sorunu doğuştan bilinenin hatırlanması kadar bu hatırlamaya yönelik kararlılığı sağlayan bir istenci yani inanmaya yönelik kararlılık isteğini gerektirir.

4. Sonuç

Augustinus’un *İtiraflar*’ının merkezi sorunlarından biri olan kendinin ve Tanrı’nın bilinmesi, modern felsefenin oluşumunda pay sahibi olmuştur. Hatta Augustinus’un başlatıcısı olduğu tartışma, sadece felsefede değil, çağdaş sosyal bilimlerde de etkilidir. Bu makale kapsamında Augustinus’un kendisinden çıkıp Tanrı’ya doğru yönelmesi, bilme ile inanma ya da epistemoloji ile ontoloji gerilimi açısından incelenirken çağdaş Augustinus okumalarından da faydalanılmıştır. Augustinus’un perspektifini takip ederek felsefe yapan bu filozoflar, günümüzde Augustinus’un sadece hafıza veya zaman kuramıyla değil aynı zamanda kendilik kavrayışıyla da önemli yeri olduğunu gösterir. Bu metnin araştırdığı sorun ve soruna yönelik çözüm aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Neticede, Augustinus’un metnin başında ortaya koyduğumuz ilk üçlemesi olan zihin, bilme ve sevme (*mens, notitia et amor*) arasındaki ilişki, yani zihnin kendini bilmesi için öncelikle sevmesi gerekliliği, ikinci üçleme olan hafıza, kavrayış ve istençte de (*memoria, intelligentia, voluntas*) karşımıza çıkar:⁶⁴ Hafızada yürütülen kendini ve Tanrı’yı kavrama arayışı ancak istencin öncülüğünde mümkündür. Augustinus’un kendilik kavramının dönüştürücülüğü de buradan gelmektedir. Hafıza, “ruhun kendisinin zımnı bilgisidir”⁶⁵ ama önce bilip sonra inanmaz insan, bilmeden önce bilmek istemek, bilmeye yönelik bir kararlılık göstermek gerekir ki bu da insanda istencin önceliğinin vurgulanması demektir. Böylece Augustinus epistemolojik açıdan bilme sorunuyla ontolojik açıdan inanma sorununun oluşturduğu ikili soru katmanını ikincinin birinciye olan önceliğiyle aşmaya çalışır.

⁶² Augustinus, *İtiraflar*, VIII.12., 254.

⁶³ Augustinus, *İtiraflar*, X.5., 297.

⁶⁴ Taylor, *Sources of the Self*, 136.

⁶⁵ Taylor, *Sources of the Self*, 136.

KAYNAKÇA

- Augustinus. *İtirafılar*. Çeviren Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı, 2010.
- Augustinus. *İstencin Özgür Tercihi Üzerine*. Çeviren Metin Topuz. İstanbul: Say, 2015.
- Augustinus. *Tanrı Devleti. Seçmeler*. Çeviren Öncel Sencerman. Ankara: BilgeSu, 2021.
- Bachelard, Gaston. *Uygulamalı Akılcılık*. Çeviren Emine Sarıkartal. İstanbul: İthaki, 2009.
- Carraud, Vincent. *L'invention du moi*. Paris: Presses Universitaires de France, 2016.
Dijital basım.
- Cary, Phillip. *Augustine's Invention of the Inner Self. The Legacy of a Christian Platonist*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Descartes, René. *Meditasyonlar*. Çeviren. İsmet Birkan, Ankara: BilgeSu, 2014.
- Dixsaut, Monique. *Platon*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2003.
- Draaisma, Douwe. *Bellek Metaforları. Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi*. Çeviren Gürol Koca. İstanbul: Metis, 2018.
- Escudero, Jesus Adrian. "Heidegger on Selfhood", *American International Journal of Contemporary Research* 4, no 2 (2014): 6-17.
- Falque, Emmanuel. *God, The Flesh and Other. From Irenaeus to Duns Scotus*. Çeviren Christian Hackett. Illinois: Northwestern University Press, 2015.
- Gilson, Etienne. *Introduction à l'étude de Saint Augustin*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1949.
- Goffman, Erving. *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. Çeviren Barış Cezar. İstanbul: Metis, 2014.
- Heidegger, Martin. *Identity and Difference*. Çeviren Joan Stambaugh. New York: Harper & Row, 1969.
- Horney, Karen. *Self-Analysis*. New York: W. W. Norton Company, 1994.
- Kohut, Heinz. *The Restoration of the Self*. Şikago: University of Chicago, 2011.
- Mansbach, Abraham. "Heidegger on the Self, Authenticity and Inauthenticity", *Iyyun, The Jerusalem Philosophical Quarterly* 40 (1991): 64-91.
- Marion, Jean-Luc. *In The Self's Place. The Approach of Saint Augustine*. Çeviren Jeffrey L. Kosky. Kaliforniya: Stanford University, 2012.
- Mead, George Herbert. *Zihin, Benlik, Toplum*. Çeviren Yeşim Erdem. Ankara: Heretik, 2017.
- Platon. "Meno". *Complete Works* içinde, editör John M. Cooper, çeviren G.M.A. Grube, 870-897. Cambridge: Hackett Publishing, 1997.
- Platon. *Timaios. Doğa Üzerine*. Çeviren Özgüç Orhan. Ankara: Fol, 2022.
- Ricoeur, Paul. *Hafıza, Tarih, Unutuş*. Çeviren M. Emin Özcan. İstanbul: Metis, 2020.
- Ricoeur, Paul. *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil, 1990.
- Taylor, Charles. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Massachusetts: Harvard University, 1989.
- Varlık, Selami. *Paul Ricoeur'de Temellük ve Tahayyül*. İstanbul: Alfa, 2021.
- Yates, Frances A. *Hafıza Sanatı*. Çeviren Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Metis, 2020.